

Козацька тематика у художніх листівках Амвросія Ждахи

Євгенія Козловська

Для вивчення історії козацької доби та відображення її у мистецьких творах значний обсяг інформації може надати дослідження поштових листівок, тематика яких пов'язана з козаками. Поштові листівки як засіб комунікації, що був дешевшим за звичайні листи, відповідно, доступнішим для населення, були запроваджені у широкий обіг наприкінці XIX ст. Спочатку це нововведення було здійснено в Австро-Угорщині у 1869 р.; у 1874 на Всесвітньому поштовому конгресі було затверджено єдині параметри для листівок. У Російській імперії "открытое письмо" було введено з 1872 р. Початково лише поштове відомство мало право видавати бланки для листівок, а з 1894 р. уряд дозволив і

приватним видавництвам виробляти відкриті листи [11, 7].

Відтоді виготовленням власних листівок активно починають займатися різні українські видавництва. Серед найбільш відомих — київські "Час", "День", "Глобус", "Друкар", "Рассвет", "Квітка", кам'янець-подільське "Дністер", львівські "Русалка", "Українська хата", рогатинське "Журавлі", перемишлецьке "Сучасна штука", ужгородське "Українська книга", коломиївське Якова Оренштайна. Листівки друкувалися не лише в Україні, а й у Росії, Польщі, Австрії, Німеччині, Швеції та інших країнах [9, 4]. Тематика зображень для відкритих листів була досить різноманітною — види українських міст і сіл, портрети класиків української літера-

Амвросій Ждаха. Автопортрет. Репродукція 1989 р. із фондів УкрІнформу

ілюстрації до літературних творів. Значним попитом користувалася і тема козацтва, що була досить популярною наприкінці XIX ст. Сюжети, пов'язані з нею, використовувалися багатьма тогочасними митцями. Образи козаків зустрічаються у різних типах листівок. За класифікацією, запропонованою колекціонером І. Бугаєвичем, листівки поділяють на художні і фотонатурні —

■ пам'ятки образотворчого мистецтва

за способом відображення зовнішнього світу; художні, відповідно, на оригінальні, коли художник створює певний твір спеціально, враховуючи специфіку та вимоги даного виду графіки, і репродукційні, коли відтворюється вже виконаний мистецький твір [2, 12–13]. У цій статті буде розглянуто художні листівки, як оригінальні, так і репродукційні, присвячені козацькій тематиці, що були створені наприкінці XIX – на початку XX ст.

Досить популярними зображеннями були портрети козацьких гетьманів. Як правило, листівка виглядала наступним чином: портрет гетьмана (інколи у віньєтці), під ним – ім'я та роки життя. Часто на одній листівці було декілька портретів. Серії із зображеннями гетьманів друкували різні видавництва, зустрічаються і окремі зображення (не серійні). Серед серій, що збереглися до нашого часу, є наступні: 10 кольорових портретів, виконаних художником Г. Коваленком (видавництво Маркевича, Полтава, 1904 р.), 8 кольорових портретів О. Красовського (видавництво Б. Тищенка, Відень, 1920 р.), 6 зображень, створе-

них за старовинними гравюрами (видавництво "Українська старовина", 1911 р.), та портрети видавництва Я. Оренштайна (Коломия, 1902 р.) [8, 70–71].

Для листівок використовувались малюнки М. Самокиша та С. Васильківського, які вони створили для видання "Із української старовини". На цих малюнках – різні типи населення доби Гетьманщини. 1902 р. у Львові у видавництві "Сокіл" вийшло 20 листівок. Ще раз ці зображення були використані Яковом Оренштайном для кольорової серії "Козаччина", виданої у Берліні у 1921 р. [8, 75].

Зображення козаків зустрічаємо на листівках В. Корнієнка, О. Литвиненка, С. Турбацького, Л. Жемчужнікова. Значна кількість відкритих листів із козацькою тематикою відтворювала роботи А. Манастирського. Серед них – картини "Козак" (друк "Базар", Львів, 1920 р.), "Козак коня напуває" (видав І. Стопкюк, Відень, 1921 р.), "Повернення з війни" (видавництво "Русалка", Польща, 1929 р.), "Серед степу" (друк "Базар", Львів, 1918 р.), "Козацька школа" (видав Гр. Грануляк, Львів, 1924 р.). Характерною рисою цих зображень є

гармонійне поєднання постатей з оточуючим їх природним середовищем – яскраві кольори одягу контрастують з більш холодними кольорами пейзажу. Більшості листівок притаманна ліричність образів.

Яковом Оренштайном ще до Першої світової війни у Коломиї було видано серію "Запорозька Січ", яка складалась із 14 тонованих листівок [8, 76]. Серед художників, чиї роботи використали для серії – І. Іжакевич, В. Ковальов, І. Репін, С. Чуприненко, А. Ждаха, В. Боратинський та інші. На цих листівках досить різнопланово представлено явище запорозького козацтва. Є зображення Чортомлицької Січі та інших

місць, пов'язаних із козацьким минулим України, зображення морського походу запорожців та підготовки до нього, повсякденного побуту та розваг, певних історичних подій, як ось остання рада на Запорозжжі та руйнування Січі. Окрасою серії була листівка з репродукованою картиною І. Репіна "Запорозьці пишуть листа турецькому султану".

У цьому ж видавництві у 1902 і 1910 рр. вийшли 3 серії

листівок (чорно-білих та кольорових), що відтворювали ілюстрації О. Сластіона до "Гайдамак" Т. Шевченка. На час створення цих ілюстрацій фактично не існувало серій малюнків на тему української стародавньої історії [11, 162], однак дозволити купити собі книгу могли лише заможні українці. Тому випуск листівок, що були значно дешевшими, відкривав доступ до мистецьких творів і менш забезпеченим верствам населення.

Серед листівок, що ілюстрували народну творчість, виділялися роботи талановитого одеського художника Амвросія Ждахи, який виконав декілька серій з ілюстраціями до народних пісень, переважна більшість яких стосується козацької тематики. Для листівок використовувалися і його ілюстрації до історичних повістей "Прибитий дорозі", "Оповідання про Антона Головатого" та роману "Чорна рада". Але найбільше визнання принесли художнику ілюстрації, створені спеціально для листівок.

Ілюструвати народні пісні митець розпочав за порадою М. Лисенка, що активно займався записуванням та гармонізацією народних пісень, був одним із відомих музичних фольклористів. Ідея поєднання якісної ілюстрації з нотами забезпечила листівкам Ждахи велику популярність серед населення. Вона також відповідала переконанням самого художника, що прагнув зображувати героїчне минуле українського народу і поширювати найкращі взірці народної культури. У майбутньому твори Ждахи правитимуть за взірці для видання листівок за мотивами народних українських пісень [1, 20].

Однак згадана серія ілюстрацій довго очікувала свого виходу з друку. У 1896 р. у журналі "По морю и по суше" для статті про композитора і письменника П. Ніщинського було

використано малюнок А. Ждахи "Ой, не знав козак, ой, да не знав Супрун" [7, 205].

Повна серія ілюстрацій вийшла сотисячним накладом значно пізніше, у 1910 р., у Лейпцигу. Київська газета "Рада" так відгукнулася на цю подію:

"Українське видавництво "Час" випустило до Різдва прекрасну серію українських карток (10 штук) за малюнками артиста-маляра А. Ждахи на тематику українських пісень. Їхні назви: "Ой, не гаразд, запорожці", "Ой, у полі, та й у Барішполі", "У діброві чорна галка", "Засвістали козаченьки в похід з полуночі", "Стогне вітер вільний в полі", "Гей, не дивуйте, добрії люди", "Ой, не світи, місяченьку", "За Сибіром сонце сходить", "Ой, запив козак, запив", "Ой, не знав козак, ой, да не знав Супрун".

З кожної пісні Ждаха вибрав найсильніші місця і ілюстрував їх дуже влучно. Окрім розкішно виданих малюнків (німецькою фірмою) до кожного додано на нотах мотив пісні і початкові її слова, на деяких зображено рамку з українського орнаменту" [6, 8].

В ілюстраціях художник використав орнаментальні прикраси, у назвах пісень — українські історичні шрифти.

Друга серія, до якої входило 12 листівок, з'явилася друком у 1912 р. Високохудожні якості і національний характер зумовили її популярність, що не поступалася першій серії. До другої серії листівок входили наступні екземпляри: "Ой, три сестриці-жалібниці", "Ой, на горі огонь горить", "Чорнобривець", "Ой, на горі та й жінці жнуть", "Ой, у полі могила", "Стоїть явір над водою", "Пасітеся, сірі воли", "Добрий вечір тобі, зелена діброва", "Ой, ти дівчино, моя ти зоре", "У містечку Богуславку", "Ой, біда, біда чайці-небозі", "Козак".

Ілюстрація "Ой, біда, біда чайці-небозі" викликала гостру реакцію з боку царської цензури, що було пов'язано з виразним національним характером зображення та можливістю прочитання ідеї листівки як висловлення критики самодержавства. У листі 31 березня 1913 р. голова товариства "Час" Лук'янов пише: "Нам бажано, аби (в серії) карток було не менше як 10, бо як часом з якою-небудь картокою трапляється певна пригода, як з картокою №21 ("Ой, біда, біда чайці-небозі"), що її не пропускає цензура в Росію — то все ж таки серія буде повненька" [цит. за 5, 93].

Є відомості про повторний друк у 1918 р. першої серії ілюстрацій до українських пісень – видання планувалося у формі переписних карток у Лейпцигу. Одночасно у Празі замовлено повторення другої серії [3, 415]. У 1919 р. Видавниче товариство “Час” у Києві виготовило до друку 3 серії ілюстрацій з нотами до українських дум та пісень Ждахи [4, 1151].

Більшість листівок була присвячена темам, пов'язаним з козаччиною. М. Кандиба, один із перших, хто досліджував творчість митця, у своїй статті чітко розподіляє сюжети на такі, що мають громадсько-політичний характер (їх уособлюють, на його думку, малюнки до пісень “Ой, не знав козак, ой, да не знав Супрун”, “Ой, не гаразд, запорожці”, “Ой, на горі та й женці жнуть”, “Ой, у полі могила”, “Стоїть явір над водою”, “Ой, у полі, та й у Баришполі”, “Ой, не дивуйте, добрії люди”) та на такі, що фіксують соціальні явища у плані так званого “народного побуту” з ухилом в побутовий етнографізм [5, 91].

З таким розподілом досить важко погодитись, оскільки навіть у зображеннях першого виду характерною рисою є відповідність історичним деталям; таке уважне ставлення до зображуваних образів є однією

з рис, притаманних саме творчості А. Ждахи. У тих же зображеннях, які Кандиба зараховує до “побутового етнографізму”, засобами художньої виразності Ждаха створює певний настрій, що дозволяє говорити не лише про високий рівень зображених побутових елементів, але й про певний психологізм малюнка.

Змальовуючи героїчне минуле українського народу, А. Ждаха передає типові риси пісенного фольклору: образність, глибокий ліризм, простоту і дохідливість художньої мови, національну своєрідність.

У листівках художник застосовує зразки народних українських орнаментів, як геометричних, так і рослинних, які він надзвичайно майстерно поєднує з ре-

алістичним зображенням. Деякі орнаменти митець використовує з альбому О. Пчілки “Украинские узоры”, або ж з одягу, зображеного на картинах (для ілюстрації до пісні “Три сестриці” художник використовує орнамент з вишиваного жупана козацького полковника Стефановича) [10, 26]. Використовуючи народні мотиви, митець, однак, не просто копіює їх, а комбінує у певній послідовності, що в результаті створює враження цілісного малюнка, де декоративне оформлення доповнює сприйняття реалістичного сюжету.

Популярність листівок мала досить важливе значення для розповсюдження національних ідей. У часи бездержавщини України сюжети на тему козаччини будили самосвідомість українців, підтримували дух волі та прагнення до незалежності.

Художні листівки, присвячені козацькій тематиці, що збереглися у різних виданнях, можуть надати багато змістовної інформації для тих, хто цікавиться історією пошти, українським друкарством та видавничою справою. Вони є щедрим джерелом матеріалу для досліджень мистецтвознавців, істориків мистецтва, оскільки багато творів, малюнків і графіки, відомі лише завдяки листівкам.

1. Беличко Ю. Живая традиция // Декоративное искусство СССР. — К., 1989. — №12 (385). — С. 20–21.
2. Бугаєвич І. В. Українські листівки та філокартія: нотатки колекціонера. — К.: Мистецтво, 1971. — 51 с.
3. Видавнича хроніка // Книгар. — К., 1918. — С. 415–417.
4. Видавнича хроніка // Книгар. — К., 1919. — С. 1154–1156.
5. Кандиба М. Амвросій Ждаха // Металеві дні. — Одеса, 1932. — №9. — С. 87–94.
6. Література, наука, умілість і техніка // Рада. — К., 1910, 25 грудня. — №293.
7. Нищинский П. И. как композитор и писатель // По морю и по суше. — Одесса, 1896. — №12.
8. Україна у старій листівці. Альбом-каталог / Забочень М., Поліщук О., Яцюк В. — К.: Криниця, 2000. — 521 с.
9. Шонк-Русич К. Україна у листівках. — Нью-Йорк, 1981. — 70 с.
10. Шудря Є. Мелодія пісні і орнаменту // Українська культура. — К., 1999, № 6. — С. 24–26.
11. Яцюк В. Шевченківська листівка як пам'ятка історії і культури (1890–1940). — К.: Криниця, 2008. — 567 с.